

Vähem kaikaid kodaratesse ja rohkem tarka teadust

Sellel korral arutlesid Riigikogu fraktsioonide esindajad Riigikogu Toimetiste vestlusringis 4. aprillil Eesti majandusarengu teemadel.

Arutelus osalesid Maris Lauri (Reformierakond), Liisa Oviir (SDE), Raivo Põldaru (EKRE), Erki Savisaar (Keskerakond) ja Sven Sester (IRL)¹.

MART RAUDSAAR: Majandusarengu ajalugu ütleb meile, et toodete ja teenuste puhul on kaks olulist küsimust: mida toota ja kuidas toota? Kõigepealt räägime sellest, mida toota. Ma olen saatnud teile inspiratsiooniks Riigikogu Toimetistes ilmunud kirjatüki nutikast spetsialiseerumisest, mis tutvustas mudelit, mis aitab riigi konkurentsivõimet arvestades kavandada seda, mida võiks toota.

Rääkides Eestist, siis milliste toodete ja teenustega peaksime jätkama, aga mida võiks juurde teha?

SVEN SESTER: Ma arvan, et Eestil on juba pikka aega olnud selline suund, et jõuda madalast allhankemaast kõrgemat lisandväärtust andvate riikide hulka. Ja kui vaadata, mida riik on teinud selleks, et see ei jääks vaid jutuks, siis ma usun, et need sammud on iseenesest oma olemuses olnud õiged. Alates sellest, et maksumaksja raha on suunatud rohkem

haridusse ja teadusesse. Suund muutuda suuremat lisandväärtust tootvaks maaks on olnud läbi aegade üks meie suuremaid prioriteete.

Kui vaadata, mis on juhtunud, siis paneme tähele, et mingil hetkel on protsessiga loomulikult kaasnenud ka tagasilöögid. Osa ettevõtteid on liikunud näiteks Eestist ära Läti ja Leetu, kuna seal on odavam toota. Aga teistpidi võiksime öelda, et tänu sellele, et lisandväärtuse andmine on Eestis läinud hoopis uuele tasemele, võrreldes 10–15 aasta taguse olukorraga, oleme tegelikult võitnud rohkem.

ERKI SAVISAAR: Jah, lisaksin siia juurde, et kuigi see on olnud tõesti kaua aega prioriteet, siis minu hinnangul on edenemine olnud tegelikult suhteliselt visa. Me oleme küll õiges suunas liikunud, aga usun, et meil oleks olnud potentsiaali liikuda märksa kiiremini. Loodetavasti nüüd, kui aeg läheb edasi, suudame edeneda rohkem tootlikkuse tõstmisel ja lisandväärtuse loomisel.

**Eesti tugevuseks
peabki olema nutikus.
Me oleme väikesed,
suudame kiiresti
kohaneda, see võikski
olla meie nišš.**

ERKI SAVISAAR

¹ Vestlusringis oleks pidanud esindama Vabaerakonda Andres Ammas, kes lahkus meie hulgast õöl enne vestlusringi. Vestlusringi osalejad mälestasid lahkunut leinaseisakuga.

Loomulikult, kui küsida, millest toota, siis kõige rohkem lisandväärtust saame tootes kodumaisest materjalist. Ja Eesti tugevuseks peabki olema nutikus. Me oleme väiksed, me suudame kiiresti kohaneda ja ma arvan, et meil võiks olla just see nišš, kus me teeme väga ilusaid asju – võiks isegi öelda, luksuskaupu – rohkem kui masstoodangut.

Aga kui mõelda, miks edenemine ei ole olnud piisavalt kiire, siis mulle tundub, et probleem on koostöös. Selle asemel, et ettevõtted püüdnud ühiselt mingisuguse toote poole või üritaksid tõsta sektori tootlikkust ja minna välisurgudele, pigem konkureerivad omavahel. Üksteise ülesostmist või kaigaste kodaratesse loopimisi on üksjagu palju.

Ja teiseks, kui läheme automatiseerimise teed, siis Eestis ei ole praegu piisavalt spetsialistide, kes nende masinatega opereeriks. Siin ei saa öelda, et see on ainult riigi probleem. Eks see on ka ettevõtjate probleem, kes ei ole piisavalt panustanud. Kui koolid püüavadki midagi teha, siis ettevõtjad ei kutsu õppureid praktikale või ei paku piisavalt praktikakohti, et vajalike spetsialistide hulka suurendada.

LIISA OVIIR: Ma läheksin tagasi korraks nutika spetsialiseerumise juurde. See, et nii väikese riigi puhul nagu Eesti, ongi ainsaks võimaluseks suuremat lisandväärtust tootvad valdkonnad, on suhteliselt elementaarne. Mahuga me ei löö Hiinat, Indiat ega teisi suuri riike. Aga see, kuidas seda teha, ongi nutika spetsialiseerumise küsimus. Kui need valdkonnad on ITK-horisontaalsed tervisetehnoloogiad ja ressursside väärindamine, siis sinna alla võib panna kogu maailma. Kui võtame hariduse ja teaduse ning anname need majanduse käsutusse, siis niivõrd laia ala ei ole võimalik Eesti piiratud ressurssidega ära katta.

Teiseks, arvestades seda, kuidas me neid meetmeid oleme kasutanud, on pilt praegu vastupidine, et majandus peaks justnagu teaduse ja haridusega kaasa tulema. Tegelikult ei otsustata kabinetivaikuses, mida majanduses tehakse.

Majanduses on oma tugevad küljed olemas, meil on need välja kujunenud ja nüüd peaks tulema teadus sinna abiks. Me oleme teinud uperpalli, meil on vastu-pidine olukord, me üritame endiselt panna jõge tagurpidi voolama, aga see ei ole tegelikult väga jätkusuutlik.

Valdkonnad vajaksid hädasti uuesti ülevaatamist. Sihiku täpsustamist, sest me ei suuda kõiki asju maailmas ära katta. Aga kas me peamegi seda tegema? Kuigi minu taust on seotud põlevkiviga ja ma olen suur põlevkivifänn, siis tegelikult on see [põlevkivi] ikkagi pigem mineviku-, mitte tulevikuküsimus. Kas meil on mõtet – seal [nutika spetsialiseerumise artiklis] on eraldi ära nimetatud just põlevkivi väärindamine, energeetika jne – sinna seda fookust panna. Võib-olla peaksime väga selgelt minema suunas, mis on nüüd tänu Tiigrihüppele ja tegevusele selles vallas olnud meie oomulik tugev külg, nimelt IKT ja robotika. Võib-olla tulekski neid valdkondi oluliselt kitsamaks tõmmata, suund anda ja panna rahastus sedamoodi tööle, et teadus hakkab toimima majanduse heaks. Majandus on kese, mitte teadus ei ole kese. Ja see oleks paradigma muutus, mis on minu arvates praegu hädavajalik.

MARIS LAURI: Jah, ma tootsin siia juurde nüüd majanduspraktika. Ettevõtte teeb seda, mis on talle kasulik. Ettevõtte ei tegutse tootlikkuse nimel, ettevõtte tegutseb kasumi nimel. Kui tema saab toimetada ja teenida kasumit vanaviisi, siis ta ei hakka uuesti investeerima. Ta investeerib siis, kui näeb, et investering toob kasu ja selle kaudu saab ta oma tulu tõsta. Ju siis ei ole seni olnud põhjust neid investeringuid teha, on saadud teistmoodi hakkama. Siin on olnud eri ajahetkel eri sektorites eri põhjused. Me ei saa ettevõtjat sundida. Riik ei saa mitte mingil moel öelda, et nii, nüüd peate tootlikkust tõstma! See ei ole riigi ülesanne. Ettevõtte sihhib kasumit ja otsib parimat võimalust.

Kui räägime nutikast spetsialiseerumisest, siis siin on tegelikult teatud

mõttes dilemma. Ühelt poolt on väheseid ressursse mõistlik paigutada või kasutada, suunata sinna, kus sa oled edukas ja tugev. Teisalt on alati oht, et kui sa väga kitsalt spetsialiseerud, siis kuna maailmamajandus on väga dünaamiline ja muutused võivad olla väga kiired, võid ühel hetkel leida ennast päris kurvas seisus.

Mina tuletaksin meelde 1997. aasta Kagu-Aasia kriisi, kus kõik sealsed riigid olid valinud valdkonnaks elektroonika-koostetöö sektori ja ühel hetkel oli tootmisvõimsusi nii palju, et toodanguga ei olnud mitte midagi peale hakata, kõik läksid omadega metsa. Nii et siin tuleb valida arukas tasakaal. Kui ütleme, et las ettevõtted toimetavad seal, kus nad tahavad, siis riik ei tohiks kindlasti takistada ühte või teist valdkonda lihtsalt sellepärast, et riigile meeldib mingi teine valdkond rohkem, aga riigil on õigus... Teatud juhtudel on riigil põhjendatud valikute võimalused, kuhu ressursi suunata ja kus ta n-ö kaasa aitab.

Kindlasti on IT üks selline Eesti väärtus. Ja väärtus on see eelkõige sellepärast, et kõige rohkem lisandväärtust saab ajutööga. Õnneks on Eestis ajutöö võimekust ja nutikust päris palju, nii et see on kindlasti üks koht [kuhu arengut suunata]. Aga me peaksime vaatama, mis meil veel on. Me ei saa ehitada enda majandust ühele jalale. Meil peaks olema neid jalgu kaks, parem isegi kui kolm, nagu tugev taburet seisab teatavasti kolmel jalal.

Kui välismaalased siia tulevad, siis mida nad tähele panevad? Nad panevad tähele meie puhast loodust, meie puhast keskkonda, hõredat asustust. Võime selle nn puhta majanduse kontekstis rääkida toiduainetest, kosmeetikast, puhkemajandusest jne. Siia saab väga palju asju sisse panna, fantaasia võib lennata. See on üks asi, millele võiksime mõelda.

Kindlasti on meie üks põhiline loodusressurs puit. Me müüme seda liialt palju liialt odavalt. Me peame mõtlema, kuidas teha seda vääristatumalt. Ja

kindlasti – kohe öeldes, et ma ei ole nüüd ühe kindla firma apologet [vihje tselluloositehase teemale] –, peaksime uurima, kuidas seda teha. Lihtsalt sellepärast, et järsku kogemata reostame loodust, ei tasu uuringuid kõrvale visata. Võtame kätte ja uurime järele. Võib-olla selgub, et tõesti on kahjulik, aga siis on meil teadmine olemas, miks selline tootmine ei ole meile kasulik. Võib-olla ei ole meil vaja nii suurt tehast, aga võib-olla saaksime teha mõne väiksema tehase või panna need mitmesse kohta? Selliste teadmiste vajaduse üle peaksime ikkagi mõtlema.

Mina ei viskaks põlevkivi nüüd n-ö päris ära. See on ühe Eesti piirkonna identiteedi märkimisväärne osa. Kui ütleme, et põlevkivi on pähh, siis andke andeks: põlevkivist saab kindlasti toota soojusenergiat ja elektrienergiat, aga põlevkivist saab teha veel väga palju muid lisandväärtust andvaid asju.

MART RAUDSAAR: Sõna Liisa Oviirile lühikeseks repliigiks. Mulle tundub, et ega Liisa Oviir ei öelnud, et põlevkivi on pähh.

Mart Raudsaar (Riigikogu Toimetiste peatoimetaja)

Foto: Erik Peinar

LIISA OVIIR: Vastupidi, olen absoluutne põlevkivifänn, aga arvan, et põlevkivi ei peaks olema [Eesti majandusarengu] üks suur samm. See on piirkondlik, regionaalne, väga oluline ja seda tuleb tunnustada, aga üleriigiliselt, ma arvan, ei peaks põlevkivi olema selle [võtmetähtsusega] koha peal.

RAIVO PÕLDARU: Täiesti nõus! Ja Maris jõudiski sinna, millest minagi mõtlesin. Praktika näitab, et Eesti majandus ei kukkunud kriisiaegadel väga tõsiselt tänu sellele, et meil ei olnud sellist ühte tugevat spetsialiseerumist ja ühte ala, mis oleks võinud kokku kukkuda. Meil oli sellepärast ka kukkumine kergem.

Ja mõni tähelepanek veel. Ma nõustun eelkõnelejatega selles osas, et ega meil IKT väga töötlevasse tööstusesse ei ole jõudnud,

aga nagu Maris ütles, tegelikult seni, kui ettevõtte kasumit teenib ja elu läheb hästi, ei tee ta ilmselt ka lisainvesteeringuid. Aga paraku on elu läinud ja arenenud selliselt, et ettevõtted on sunnitud neid tegema, kuna odavat tööjõudu ei ole enam võtta, tööjõud muutub järjest kallimaks. Ilmselt on vaja leida lahendusi IKT-lahenduste näol ja ettevõtted on sunnitud investeerima. Sest praegu võime rääkida, et meie eraettevõtted investeerivad innovatsiooni umbes 0,7 protsenti SKTst, Euroopas on see number 1,3 protsenti. Ma arvan, et need summad suurenevad peagi, sest erasektor ei saa enam teisiti.

Aga paraku – kui oli juttu ka teadus- ja erasektori koostööst – tundub, et tänapäeval on nad tegutsenud eraldi ega ole omavahel väga kokku saanud. Üksikuid

Raivo Põldaru (EKRE)

Foto: Erik Peinar

eredaid näiteid muidugi on, aga need on üksikud, kus saame hiilata. Tegelikult on teadus tegutsenud pigem omaette ja ettevõtted, kes on sunnitud pöörduma teaduse poole, seda ka teevad, aga sellist üldist koordineerimist ja koostööd Eestis ei ole ilmselt senini olnud.

MART RAUDSAAR: Korjan teie jutust välja ühe väga olulise märksõna, see on koostöö. Koostöö majandussektori ja teadusasutuste vahel, samamoodi koostöö riigi ettevõtjate vahel. Kuidas seda koostööd parandada? Sven Sesteril oli aga enne veel teine remark.

SVEN SESTER: Jah, kuna täna räägime tervikpildis ju Eesti majanduse arengust ja küsime, mis on kitsaskohad ja vastupidi, mis on positiivne pool, siis arvan, et me pole ühest olulisest asjast veel rääkinud. Kui vaatame, mida teeb riik ja mida teeb ettevõtja selleks, et majandus areneks, siis mina olen kindlasti sellise poliitika pooldaja, et mida vähem riik sekkub üldse ettevõtlusesse, seda parem. Rääkides riigi rollist majanduse arengus, siis vaadates ettevõtlusega seotud taustategevusi, mida riik saab teha – ettevõtete asutamine, ettevõtete asjaajamine, seadusandlus, õiguskuulekus –, on Eesti riigi roll olnud päris positiivne. Me oleme ise ka uhked selle üle, et me ei asuta ettevõtet enam mitte nädalate ega päevadega, vaid seda on põhimõtteliselt võimalik asutada tundidega. Meie ettevõtted tunnetavad, et siin [Eesti riigis] on etteaimatavus nende igapäevasele tegevusele. Need on minu meelest olulised väärtused, mida Eesti on läbi aegade ellu viinud.

Loomulikult on kindlasti olulisel kohal maksupoliitilised otsused. Ma tahan rõhutada, et need määravad ära selle, kas siia soovitakse tulla, kas siia soovitakse investeerida, kas meie kohapealsed inimesed on valmis uusi ettevõtteid looma? Ja loomulikult ka need märksõnad, mis siin täna kõlasid – kui palju me suuname näiteks raha haridusse, ettevõtlusharidusse, kui palju on meil sellised inimesi, kelle ettevõtlussoon

ärkaks üles, et nad hakkaksid andma tööd iseendale ja tulevikus võib-olla ka teistele. Minu meelest on need suunad, mida peaksime Eestis arendama praegu ja ka tulevikus. Eesti on väike ja dünaamiline. Kui tahame globaalses maailmas läbi lüüa, siis paratamatult ei saa me lootma jääda münchausenlikule sisetarbimisele. Järelikult peame tegutsema valdkondades, millega saavutame teiste ees eeliseid. Ma arvan, et eelised ongi lihtsus, selgus ja, nagu Maris ilusti ütles, ka meie inimeste n-ö teadmiste suunamine infotehnoloogiale. Need on need eelised. Meil on võimalik kasutada dünaamiliselt uusi lahendusi, mida võib-olla teistes riikides oleks raskem kiiresti rakendada. Meil on palju kergem seda teha, sest meil on väiksem ühiskond. Ma arvan, et need on kindlasti niisugused positiivsed nüansid, millele peaksime tulevikus tähelepanu pöörama, kui tahame majanduse arendamist Eestis jätkata.

Sven Sester (IRL)

Foto: Erik Peinar

MART RAUDSAAR: Jah, aga kui vaatame majanduskasvu edulugusid, meenuvad mulle kohe Lõuna-Korea ja Singapur. Seal on olnud edu eelduseks väga selge sihi seadmine ja teiseks väga selge kokkulepe mingites valdkondades ehk koostöö.

MARIS LAURI: Ma natuke kommenteerin. Muidugi on need kaks riiki kindlasti väga toredad näited. Aga ma tootsin siia juurde ühe nüansi: need kumbki ei olnud demokraatlikud riigid. Ja see tähendab seda, et seal saab n-ö kokkuleppeid saavutada mitte võrdsetel, pariteetsetel alustel, vaid vahetevahel ka sunniviisiliselt ja jõuga. Eks demokraatial on omad puudujäägid, nagu alati öeldakse, et see mõnikord võtab aega. Aga mulle meeldib öelda, et demokraatia üks hea omadus on see, et lõpuks, kuigi see võib kaua aega võtta, me teame, et lahendus on parim kõigi jaoks ühiskonnas ehk kedagi n-ö ei visata ära. Mis diktatuuririikides tihti juhtub? Tihtipeale keegi võtab endale

*Tekib olukord,
kus doktoriõppes
inimestel on perspektiiv
liikuda ka mujale kui
ainult akadeemilisele
tööle, tehes seejuures
teadust.*

MARIS LAURI

sealt manti korruptsiooni näol. Hiina või ka see Kagu-Aasia näide, mille kriiside puhul tõin, eks seal oli asi demokraatiast kaugel. See oligi osaliselt põhjuseks, miks asi lõpuks viltu läks.

Kui me räägime aga koostööst, siis jah, ka mina olen seda meelt, et meil aeg-ajalt on koostööga probleeme. Samas on meil päris häid näiteid. Näiteks puitmajade klaster, mis on olnud ekspordiga väga edukas. Nad said aru, et olles ühel hetkel

konkurendid, on kasulik olla ka partnerid ja teha koostööd selle nimel, et minna turule ja oma kaupa turustada, et tekitada vastav jõud. Meil on Hiiumaal plastikklaster. Kui ühe ettevõtte jaoks tuleb suur tellimus, siis nad jagavad selle omavahel ära. Niisugune on loogika, et teatud hetkel on kasulik teha koostööd. Eks see oleneb natuke ka inimeste temperamendist ja isekusest. Eks neid [temperamente] on ettevõtjate seas igasuguseid. Võib-olla on üks vahetevahel koostööd pärssinud põhjus see, et mõnikord nähakse konkurenti mitte n-ö konkurendi, vaid vaenlasena.

Kui nüüd vaatame olukorda selle poole pealt, kuidas on asjad teadusega, siis tuleb tunnistada, et eks me oleme üritanud ju Eestis siin eri viisil neid asju kokku viia. Tuleb uuesti viia. Me peame aru saama, et teadusel on mitmesuguseid tasandeid. On baasteadused, mis ei hakka n-ö otseselt ju kunagi ettevõtlusele midagi pakkuma, ja on rakendusteadused. See koht on võib-olla natuke hõre, see ei ole neil väga selgelt suunatud. Me kipume kangesti sundima neid ülikooliteadlasi, kes tegelevad teoreetiliste teadmiste uurimisega, minema ettevõtlusesse. Seal tekib kõigepealt kommunikatsioonihäire, sest ettevõtjad ei saa aru, mida teadlased räägivad, ja teadlased ei saa aru, mida ettevõtjad tahavad. Nad on eri maailmades. Mul on selline tunne, et meie rakendusliku teaduse pool on võib-olla natuke hõre. Võib-olla on see koht, kus riik saaks rohkem ergutada või tuge pakkuda, võib-olla ka mingisuguseid institutsionaalseid protsesse käivitada. Kindlasti peaksime rahastama baasteadust. Võib-olla mõni filantroop paneb tuumafüüsikasse natukene raha juurde, aga see [erasektori kaasamine] on rakendusteaduste koht, kui ettevõtjad tajuvad, et teadusest on kasu. Sest ütleme ausalt, väga paljud ettevõtjad on ju öelnud sedagi, et mis kasu nendest teadlastest on, me ei saa nendelt... nad ei tee ju midagi. Aga sageli ei oska ettevõtjad ise ka küsida. Ja vahel,

kui küsivad, siis see vastus ei ole see, mida nad on lootnud.

Võimekus on, huvid on – kuid takistab kommunikatsioonihäire. Mõnikord on olemas lahenduseks ka mehhanismid, aga siis ei ole jällegi piisavalt raha või inimesi.

Ja ma arvan, et peaksime olema julged selleski, et kui meil endal Eestis ei ole vajalikku teadmist, siis võtame selle väljastpoolt sisse. Me ei pea toetuma ainult Eesti teadlastele. Teadus on rahvusvaheline. Võtame sealt, kus on parem. Nii nagu Eesti teadlased teevad välismaale tööd, välisettevõtete jaoks, võiksid ka Eesti ettevõtjad vajaduse korral võtta selle teadmise väljastpoolt.

Meil oli hiljaaegu juttu sellest, et doktorantidel on nagu sein ees. Peale ülikooli lõpetamist on nende ainuke võimalus ülikooli tööle minna, sest mujal sellist nõudlust [doktorantide järele] ei ole. Aga kui on olemas rakendusteaduste pool, siis ühel hetkel on nendel võimalus sinna minna. Võib-olla tulevad meil n-ö rakendusdoktorid – ma ei oska öelda, kuidas seda nimetada –, aga järgmine võimalus on see, et kui selliseid inimesed on olemas, liiguvad nad ka ettevõtlusesse tööle. Tekib olukord, kus doktoriooppes on inimestel perspektiiv liikuda ka mujale kui ainult akadeemilisele tööle, tehes seejuures teadust. Inimesele on loomulik vaadata asju nii, nagu need on alati olnud, aga võib-olla oleks vaja natuke rohkem julgust vaadata asju laiemalt.

MART RAUDSAAR: See on tõesti täiesti omaette jutt, et Eesti kõrghariduses vajaks reformimist see, et meie kõrgharidus on äärmiselt akadeemiline ja selle rakenduspool on tagasihoidlik.

Aga naastes korraks klasterite teema juurde, Eesti on ju niivõrd väike, et me võiksim pühimõtteliselt olla tervikuna üks klaster, kus kõik teevad omavahel koostööd – ülikoolid teevad ettevõtjatega koostööd, ettevõtjad teevad riigiga koostööd, riik teeb ettevõtjate ja kõrgkoolidega koostööd. Loomulikult tuleb eelnevalt läbi vaielda, mis on need meie mitte üks, vaid

kaks-kolm taburetjalga, millele toetuda. Kuidas sellist ideaalpilti, ideaalmaastikku saavutada?

ERKI SAVISAAR: Ega sellele nüüd vastust ei ole. Ma oleks kõigepealt lisanud eelmise jutu juurde, et loomulikult võiks Eesti rohkem panustada IT, robotika, tehisintellekti valdkonda ja kõigesse sellega seonduvasse. See on teema, mis mujal maailmas ei ole veel väga kaugemale arenenud. Me oleme selle rongi peal ja suudaksime vedadagi, kui üheskoos panustaksime. Ja võib-olla see on see, millega me suudame ühiskonda ühendada ja pannagi kõik need kolm sektorit – riigi, teadusasutused ja ettevõtted – koos töötama.

Kui keskendumine puidule või põlevkivile, siis seal tuleb väga palju konflikte. Muidugi, meil on olemas ka näiteks õhk, millest saab toota, on olemas väga head tehnoloogiad, kus püüda atmosfäärist CO₂ ja toota sellega energiat. Võib-olla me peaksime neid võimalusi uurima.

Aga kui vaatame erasektori teadusinvesteeringuid, siis tuleb seal kindlasti

Erki Savisaar (Keskerakond)

Foto: Erik Peinar

arvestada, et suur osa Eesti ettevõtlastest ei kuulu ju Eesti omanikele, Eesti kapitalile. Need on tegelikult mingisuguste välisinvestorite projektid siin või välisettevõtete harud Eestis. Ja kui need ettevõtted tegelevad teadusarendusega, siis nad teevad seda oma koduriigis, mitte ei telli arendust Eestis. Nende innovatsiooni-osakonnad ei paikne Eestis. Kas meil on häid mõtteid, kuidas need Eestisse tuua, see on küsitav. Sest eks ikka tahetakse tarkust saada oma kodule lähemalt. Kui meie Eesti inimeste jõukus kasvab, siis ma loodan, et suureneb ka Eesti kapitalil põhinevate ettevõtete hulk ja koos sellega hakkavad suureneva teadusinvesteeringud, mis meile päriselt kasu toovad.

Sarnaselt meie ITga peaks juba 1. klassis süstima lastesse ettevõtluspisikut, innovaatilist mõtlemist.

LIISA OVIIR

LIISA OVIIR: Esmalt repliik ettevõtlus-hariduse kohta. Sarnaselt meie ITga peaks juba 1. klassis süstima lastesse ettevõtluspisikut, innovaatilist mõtlemist. See on alushariduse koht. Aga mis puudutab seda rakendusharidust või kutseharidust või ka kõrgharidust, siis seal peab toimuma juba spetsialiseerumine. Tuleme Singapuri näite juurde, kus võib öelda, et see on teistsuguse [autoritaarse] juhtimisega riik. Aga samas ei tähenda ka demokraatia isevooluteed minekut. Singapuri üks edulugudest on olnud suur lennukimootorite tehas. Eelnevalt anti ülikoolile eraldi raha ja nad koolitasid välja inimesed, kes seal tööle hakkasid.

Kasvuvaldkonnad peavad olema sellised, et anname nende abil juba sisendi haridusse, milliseid inimesi me koolitame, ja sealt hakkavad arenema meie

loomulikud tugevad küljed. Edasi hakkavad need oluliselt tugevnema ja siis tekiavad kohad, kuhu välisettevõtted toovad oma arenduskeskused. Praegu tuuakse meile arenduskeskusi ju IT-valdkonnas, sest see on meie haridussüsteemis läbivalt sektor, mis on juba kujunenud meie loomulikuks tugevaks küljeks.

MART RAUDSAAR: See on väga õige. Ma toon märkusena siia juurde näite Hiiumaa plastiklastriist, mida mainiti ka eespool. Nad teevad koostööd kohaliku kutsekooliga ja need koolitavad siis operaatoreid, plastpingi operaatoreid. Selline koostöö on hästi-hästi oluline.

LIISA OVIIR: Ongi. See näitab, et loomulikult ei saa ettevõttele ette kirjutada, mis valdkonnas nad peavad tegutsema, aga kui on teada meie tugevad küljed, siis ekstsellentsuseni jõudmiseks tulebki sinna panna juurde riigi raha, tugevdada teadustööd, tugevdada haridusosa, mis hakkab juba omakorda tugevdama vastavat ettevõtlussektorit. Meie väikesel, väikese inimeste arvuga ja mitte eriti jõukal riigil pole võimalik kõiki asju võrdselt arendada. Oluline on valik ja suhteliselt sihitud kitsas valik.

See ei tähenda jälle, et see oleks vaid üks asi ega ka seda, et 20 aasta pärast ei võiks valik olla teistsugune. Samamoodi, kui alustasime ITst, kulgeb sealt edasi loomulik areng robotika ja tehisintellekti juurde. Aga kui seda esimest kihti ei oleks, siis ei saaks tulla ka teist. Ühest asjast hakkab välja kasvama teine. See on vajalik strateegia ja siin on ainukene lahendus tegelikult juhtimine, poliitiline vastutus, sest keegi teine ei saa seda võtta. Sinna juurde peavad tekkima muud meetmed, näiteks puhta looduse ja turismi seose puhul riiklik reklaam. Sest Eestist [maailmas] väga palju just ei teata.

MART RAUDSAAR: Õige turundus peab olema.

LIISA OVIIR: Õige turundus, absoluutselt. Ja reaalne poliitiline *leadership*.

RAIVO PÕLDARU: Eks väärtusi ja rikkust toob ühiskonda ikkagi tootmine ja

kui me tahame toota, siis peame mõtlema sellegi peale, milline on tootmise mõju loodusele. Kui tahame loodust säilitada ja seda järgmistele põlvkondadele kena ja kaunina edasi anda, siis mida me ikkagi saame siin toota? Kas toodame meie loodusvarade ressursse kasutades – mida meil ikkagi tegelikult on – või läheme seda teed, et kutsume siia ainult turiste: tulge vaadake meie loodust! Kas see toob ja muudab meie inimesi jõukamaks? Sest teadupärast on jõukuse asi seotud vägagi inimeste rändega maailmas, sest ränne toimub tavaliselt sinna, kus on parem elukvaliteet ja parem elu. Sellepärast on ilmselt ka meilt lahkunud ja tullakse meie riiki veel kehvematest oludest.

Kui tahame rahvaarvu säilitada ja mõelda selle peale, et võib-olla ka need inimesed, kes tänaseks veel sündinud ei ole, saaksid elada siin, eesti kultuuris, siis on vaja ühiskonnas leida ja teha kompromisse ning mõelda selle peale, et mida siis toodame ja millele pühendume. Kas nad on seotud meie enda olemasolevate ressursidega? Toome neid kusagilt sisse? Need ongi kokkuleppe küsimused.

Ja kui eelkõnelejad ütlesid veel, et see on poliitikute teema, siis tõepoolest, eks see nii ongi. Aga poliitikut ei suuda ju tavaliselt kokkuleppele saada, igauks katsub hoida oma nurka ja kokkuleppele jõuda on väga raske.

Võib-olla tulevik ei olegi nii must. Suudetakse ehk leida need mõned tegevusalad, mida Eestis arendada ja millele võiks tulevikus meie majanduse heakäigu rajada.

MART RAUDSAAR: Eesti ajaloos muidugi kokkuleppeid on. Aga püüame oma vestlusringis tasapisi poliitikasoovituste juurde jõuda.

MARIS LAURI: Ma kommenteeriksin paari eelöeldud asja. Jah, meil on see lugu, et väga paljud välisettevõtted on toonud siia odava tootmise. On loogiline, et nad lähevad ühel hetkel ära, kui töäjõud kallineb. Kui nad tulevad siia nimelt odava tööjõu järele, siis ei too nad siia teadmisi.

Kui tahame, et säiliks rahvaarv ja ka veel sündimata inimesed saaksid elada siin, eesti kultuuris, on vaja leida kompromisse ja mõelda, mida toodame ja millele pühendume.

RAIVO PÖLDARU

Maris Lauri (Reformierakond)

Foto: Erik Peinar

Nüüd on terve hulk ettevõtteid Eestist läinud Leetu, ilmselt kolmeks-neljaks aastaks. Ma ei tea, kuhu nad sealt edasi lähevad.

Aga see, mis on meile tihtipeale maha jäänud, on arendusüksused. Ma ei tõmbaks siin vahet sisse, et ainult Eesti ettevõtted teevad Eestis teadust. Ei ole ikka nii.

Vasakult paremale: Sven Sester (IRL), Mart Raudsaar (Riigikogu Toimetiste peatoimetaja), Liisa Oviir (SDE), Erki Savisaar (Keskerakond), Raivo Põldaru (EKRE) ja Maris Lauri (Reformierakond)

Foto: Erik Peinar

Tuleb mõista välisettevõtteid, et nad ei tunne meie keskkonda nii hästi ja on sellepärast võib-olla natukene skeptilised ja ettevaatlikud.

Samas ei saa me mööda näidetest, kus välisettevõtete juhid – kes on isegi välismaalased –, võtavad Eesti teaduse ja ettevõtluse-tootlikkuse arendamist sellise kirega, et see on uskumatu. Nii et ärme neid piire tõmbame.

Teine asi on kindlasti see, et ma oleksin ettevaatlik, milline on riigi roll erinevates asjades. Riik võib luua sellise keskkonna või tingimused, et ettevõtted ise teeksid selle asja. Ei pea olema nii, et riik läheb ja turustab Eesti riiki. Nii nagu puitmaja klaster saab väga hästi hakkama oma puitmajade turustamisega, võivad ka väga paljude teiste sektorite ühendused saada edukalt hakkama oma toodangu turustamisega.

MART RAUDSAAR: Eesti kontekstis on siin mitmesugused arvamused. Kas riik peaks siis aitama turustamisega või mitte?

MARIS LAURI: Küsimus ongi selles, et aeg-ajalt on meie Välisministeerium sattunud välissuhtlusega sellisesse olukorda, et

ettevõtjad ütlevad, et meil ei ole saatkonda või esindust seal või seal. Lärmi on palju, tehakse esindus ära, aga siis pole sellel esindusel justkui erilist tööd teha. Tuleb välja, et selles riigis käib võib-olla kolm või viis ettevõtet. Huvi tegelikult ei ole.

Nüüd ongi küsimus, kas seal Araabia piirkonnas peab olema meil eraldi esindus või ei pea olema? Kas see tasub ära või ei tasu ära? Väikese riigina kahjuks peame selliseid arvestusi tegema. Võib-olla on meil targem koostööd teha teiste Euroopa partneritega ja teha neid asju koos. Kas meil on ilmtingimata vaja sinna EXPO-le minna? Rääkides näiteks Milanos käimisest... Minuni on jõudnud jutud, et nii mõnigi kohalkäinu on pärast seda olnud väga pahane ja öelnud, et emotsionaalselt oli tore, aga tegemist oli raha raiskamisega, kasu ei olnud mingit. Kui ettevõtjad ei ole valmis ise raha juurde panema, siis järelikult nad ei näe seal tegelikult võimalust.

Ei saa eeldada, et riik kõik asjad kinni maksab. Küsimus on alati tasakaalus riigi ja ettevõtete vahel ning kui palju riik võib aidata. Need on strateegilised asjad. Teatud mõttes on see [EXPO] ikkagi äri

kontekstiga seotud üritus. Kui ettevõtjad ei ole valmis sinna raha panema, siis mispärast peaks ainult riik panema?

MART RAUDSAAR:

Siin tulemegi küsimuse juurde, mida riik teha saab. Nii nagu Sven Sester alguses ütles, saab riik toetada ettevõtjasõbralikku keskkonda. Samas on kasvuvaldkonnad ja teadustegevus kasvuvaldkondades ilmselt see, mida riik saab toetada. Teadus suudab tuua ühel hetkel rahagi, ja päris palju raha, kuid mitte algusfaasis.

SVEN SESTER: Ühe korra varem mainisin ja ütlen seda veel: riigi ülesanne on luua hea ettevõtluskeskkond. Sellega peaks riigi ülesanded ideaalolukorras lõppema. Oleme ausad. Niipea, kui riik hakkab ise sekkuma majandusse, siis see üldjuhul hästi ei lõpe.

Ja küsimus ongi, et mida peab riik siis tegema. Riigil peaks olema minu meelest kaks suunda. Üks suund on leida elanikkonnas üles need ettevõtlikud inimesed, kes ettevõtlust alustaksid ning tagada, et juba olemasolevatel ettevõtetel oleks siin hea olla. Ja teine kindel suund on meelitada riiki väljast investeringuid.

Ma arvan, et suure tõenäosusega ei saa me üle ega ümber tootlikkuse märksõnast. Oleme siin täna rääkinud rohkem kui üks kord, kuidas tootlikkust saab suurendada, eriti arvestades ja vaadates varasemat aega. Tuleb ju nentida, et meie palgakasv on juba pikka aega olnud väga kiire. Lähiaastate jooksul jääb meie palgakasv ikka väga kiireks, võrreldes Euroopa keskmisega. Me konvergeerume vaikselt Euroopaga, aga protsentuaalselt on meie palgakasv olnud väga kiire. Sellel on kindlasti oma põhjus – meil on Põhjamaad lähedal, see omakorda sunnib kiiremini palka tõstma. See on tekitanud olukorra, kus palgad on olnud kiiremad kui tootlikkuse kasv.

Võib-olla oleme viimastel kvartalitel näinud, et investeerimisjulgus on suurenenud ja tootlikkusnäitajad on läinud paremaks. Aga need on just need teemad, millele riik peaks tähelepanu

pöörama. Kuidas tekitada olukord, et ettevõtted siin oleksid, siia tuleksid ja neid siin ka luuakse? Sellega peaks riigi roll lõppema.

Ma olen alati öelnud, et raha ei tule riigieelarvest, raha tuleb ikka ettevõtete käest. Mida rohkem on siin ettevõtlust, seda kergem on meil siin elada. Me asume ju reaals maailmas ega saa sellest üle ega ümber. Olen ka elu jooksul öelnud, et mida vähem on toetusi, seda parem. Ja nii see on. Iga toetus muudab mingil määral

**Raha ei tule
riigieelarvest, raha tuleb
ettevõtete käest.
Mida rohkem on
ettevõtlust, seda kergem
on meil siin elada.**

SVEN SESTER

ettevõtluskeskkonda, tekivad mingid anomaaliad. Ühel hetkel paneme tähele, et teatavate toetuste tõttu on võimalik, et Poola sealiha on meie omast odavam, kuna mingid toetused Poolas või mõnes muus riigis võivad tekitada anomaaliad. Paraku on kogu maailm läinud selliste toetuste peale. Siis tekib küsimus, kui palju riik omakorda sekkub ekspordivõimekuse tõstmisesse Eesti ettevõtjate puhul ja kui palju ta sekkub mingitesse tootearendustesse, andes konkreetselt raha ettevõtetele ühe või teise toote arenduseks.

Kui sa enne rääkisid seda, et suure tõenäosusega oleks vaja suuri ja ühiseid eesmärke, siis üks eesmärk on olnud parteiülene, eri valitsustes. See on see, et suunata avaliku sektori maksumaksja raha üks protsent teadusesse. Me ei ole seda erinevate koalitsioonide ajal saavutanud, aga eesmärk on olnud. Kui vaatame riigieelarve viimaseid aastaid, siis näeme, et teadusesse pandav rahasumma on kogu aeg igal aastal

suurenenud. Eraldi teema on see, kas seda suunatakse õigesti või mitte, kas see on piisav või ei ole – suure tõenäosusega ei ole piisav, kuna me ei ole eesmärki saavutanud –, aga iseenesest on selline parteideüleline kokkulepe olnud, et jõuda ühel hetkel SKTst ühe protsendi panustamiseni teadusesse. Kindlasti nähakse praegu riigi eelarvestrateegiat kokku pannes, et sinna soovitakse lisaraha panna.

Ma arvan, et see on väga mõistlik. Kui suunad raha teadusesse, teadlaste ja ettevõtete koostöö abil, siis suure tõenäosusega tuleb sealt ka tootlikkuse kasv.

MART RAUDSAAR: See on väga sümpaatne, aga Liisa Oviiri jutust noppisin enne välja mõtte, et me arendame mingis mõttes majandusteaduse järgi. Kuidas ikkagi jõuda vastupidise tegevuseni – et kõigepealt on meil majandus, mis toimib, ja siis teadus aitab vajalikes kohtades? Loomulikult on baasteadused, aga vaja oleks ka rohkem rakendusteadust.

LIISA OVIIR: Ma tahaksin kõigepealt ütelda seda, et toetus ja toetamine on kaks eri asja. Mina olen ka otsuste toetuste puhul hästi skeptiline. Siin oli üks toetus, mis anti uue majoneesiretsepti väljatöötamiseks, mis on ühelt poolt groteskne näide ja raha mõttetu kulutamine ning teiselt poolt absoluutselt ju ressursi väärindamine ja nutika spetsialiseerumisega koostöö. Mina mõtlen toetamise all seda, et kui me panemegi raha haridusse, kindla sihiga teatud erialadesse, siis ka see on ettevõtluse toetamine.

Aga SKTst ühe protsendi eraldamises teadusele olen kriitiline. Saan aru, et suure eesmärgina on see õige, aga seal all [ülikoolides jm] on vajalik kokkulepe, kuidas seda jagatakse. Miks sai Kanada väga hea läbimurde? Nad tegid ümber oma kõrghariduse rahastamise süsteemi. Peaaegu pool rahast läheb ülikoolile juhul, kui ülikoolil on ette näidata, et see läheb rakendusuuringutele ja on olemas mingisugune tellija ettevõtlusest. Kui me

Liisa Oviir (SDE)

Foto: Erik Peinar

paneme raha puhtalt baasteadustesse, siis see on tore, aga meil ei ole selleks piisavalt raha. Seega number numbri pärast ei saa olla eesmärk. Number peab olema siis, kui on eesmärk, mida tahame sellega saavutada. Siis on see üks protsent adekvaatne, aga niikaua mitte.

Ja seesama Kanada näide on väga hea selle kohta, kuidas saavutada muutust. Mingisugused muutused tulevad ikkagi, kui sa neid [üliskoole, ettevõtjaid jt] kaasa sunnid. Me võime jääda ootama, kuni muutused ise tulevad, aga väga paljud asjad iseenesest ei juhtu. Ongi nii, et ülikoolid ja teadusasutused saavad raha siis, kui neil on ette näidata, et projekt pole mitte sellepärast, et mõni doktorant soovib midagi uurida, vaid sellel teadustööl on olemas tegelik tellija ja mõju reaalmajandusse.

MART RAUDSAAR: Jah, esimesel iseseisvusajal nägime, et oli hämmastavaid saavutusi teaduse vallas, näiteks ka põlevkiviuringute kontekstis ning ülikooli ja ettevõtjate koostöös arendati täiesti uusi sektoreid.

MARIS LAURI: Selle ühe protsendi juurde tahtsin kommentaari öelda. Raha on teaduses alati vähe, inimesed tahavad rohkem ja eks teaduse rahastamisega on omad probleemid olnud alati. Minu ettepanek on, et võib-olla see osa, mis meil on sellest ühest protsendist praegu puudu, võiks tõesti minna rakendusteadustele. Ja ma ei räägi arendamisest, arendustegevusest, vaid sellest, kuskohas tegeldakse mingite praktiliste tulemustega. Paneme selle raha sinna, see on meil suhteliselt nõrk valdkond. Kui meil rakendusteadust ei ole, siis on väga raske midagi arendada.

Ma lihtsalt pakun, et kui paneme sinna [rakendusteadustele] järgmisest aastast teadusele mineva lisaraha juurde – ma ei julge öelda, kui palju kümneid miljoneid see tähendab –, siis ma oletan, et kolme-nelja aasta pärast on meil positiivne efekt. Esimese aastaga ei tule, aga tuleb mõne aja pärast. Küll tulevad inimesed, küll tulevad tellimused, tulevad

arendused. Ja tõesti on niimoodi, et tuleb hoolega kaaluda, kuhu riigi vähene raha panna. Võib ka olla variant, et on olemas mingi ettevõtjate kogum või ettevõtte, kes ütleb, et mind huvitab see koht ja ma olen ka ise valmis sinna raha juurde panema. Väga tore oleks, kui ettevõtted oleksid valmis natuke juurde panema, koos finantseerima.

Kokkuvõtteks. Ideaalis [võiks teadusele minna] kaks protsenti, aga sinna on keeruline jõuda, seega peame minema samm-sammult. Kui ettevõtjad näevad, et ahhaa, riik paneb sellesse kohta, kust meie saame kasu, siis ma oletan, et natukese aja pärast hakkavad nad ka ise juurde panema ja hakkab tekkima kasv. See kasv ei teki kindlasti, nagu veel kordan, mitte ühe ega kahe aastaga, aga see hakkab toimuma kolme-nelja aasta jooksul. Siis tuleb see ka ülikoolide õppetöösse, ümberõppesse jne. Ma arvan, et siis saame päris korraliku lennu.

ERKI SAVISAAR: Lisaksin, et olen üldiselt kolleegidega nõus – otsetoetusi võiks olla võimalikult vähe. Aga me ei ela saarel ja põhiline rikkus tuleb ikkagi ekspordist. Me ei tohi panna oma ettevõtjaid ebavõrdsesse seisu, võrreldes samade sektoritega teistes riikides. See puudutab suures osas põllumajandust, mis on Euroopas hästi palju doteeritud, aga seal on ka energiamahukad ettevõtmised ja mitmeid küsimusi veel. Eks energia küsimusega tegeleme Riigikogus praegugi ja loodetavasti leiame ühe leevendava meetme.

Kõigi nende meetmete juures on taristu muidugi hästi oluline, seda nii teedevõrku – maanteed, raudtee – kui ka andmesidet silmas pidades. Sest kui me räägime nutikatest lahendustest – nii tööstus-automatiseerimisest kui ka tehisintellektist, iseseisvatest autodest ja pilvetehnoloogiatest –, siis vajavad need väga häid andmesideühendusi. Ka siin liigub riik edasi. Ja ma usun, et kui meil maapiirkondades on väga head ühendused, siis on põhjust selliseid arenduskeskusi teha rohkem nendesegi piirkondadesse.

MART RAUDSAAR: Tahan lõpetuseks küsida igapähealt ühe soovitusel, kuidas Eesti majanduskasvu võiks lähiaastatel ja miks mitte ka pikemas perspektiivis edendada.

RAIVO PÕLDARU: Erki peatus nii toetustel kui ka välissuhtlusel. Ma arvan, et oleme oma raha jagajad ja võib-olla ka välissuhtluse liiga killustanud. Ehk oleks õigem leida välissuhtluseski näiteks keegi, kes ka majandusalaselt oleks see üks ja peamine tegija. Meil on praegu selleks loodud vist mitmed asutused, eesotsas muidugi Välisministeeriumiga ja igal pool on allpool veel asutusi. Kui eraettevõtjad panustaksid lisaks riigile märksa enam, siis võiks ju edasiminek olla hoopis tõhusam.

Võib-olla ka rahast. Praegu on seda haruministeeriumide käes ikka väga laiali. Ja minu südames on hirm, et see rahajagamine võib olla dubleeriv ja kas need jagamised alati kõik õigesti välja kukuvad.

MARIS LAURI: Kui Erki rääkis konkureerivatest riikidest ja ebavõrdsest konkurentsist, siis see on klassikaline jutt. Majandusteoorias arutletakse selle üle, kui suur võiks olla riigi sekkumine, kas majandus võiks olla avatud või suletud jne. Lõpuks tõestatakse ära, et lühiajaliselt võib ju tulu olla, aga pikaajaliselt on kahju, sest kui ettevõtlust lihtsalt subsideerida, siis osutub see suures konkurentsist maailmas liiga nõrgaks. Täpselt nii ongi, kui vaatame laiemalt näiteks põllumajandust. Eesti ettevõtted elasid küll väga karmides oludes 1990ndatel ja järgneval kümnendil, aga see tegi nad tegelikult tugevamaks. Ma saan aru, et võib-olla mõni põllumees tuleb ja ütleb mulle nüüd midagi halvasti ja kurjalt, aga kui me oleksime neid poputanud, siis oleks olukord selline nagu Läti ja Leedu põllumajanduses, mis ei ole nii särav – ma julgeksin öelda – kui meie oma.

Ja kui nüüd tulla selle kokkuvõtliku jutu juurde, siis ma arvan, et peame looma olukorra, kus ettevõtetel oleks sobiv tegutseda. Ma olen nõus sellega, et meil on vaja luua keskkond, infrastruktuur, korralikud teed, ühendused, arukas seadusandlus, et sekkuda ainult seal, kus tõesti vaja, kus

on mingi väga selge turutõrge, millest me ei saa üle. Minu arvates on üks turutõrke koht see, et ettevõtted ei suuda teadmist teadusest kätte saada. Ja ma arvan, et tegemist on kohaga, kuhu riik võiks panustada. Ma ergutaksin ka selle poole pealt, et kindlasti on kodumaine teadus oluline, aga me ei tohiks nii kinnised olla. Kui me näeme väga nutikat teadlast Lätist ja saavutust, mida meie ettevõtted võiks kasutada, siis miks mitte võtta see Lätist või minu pärast Portugalist või Soomest. Siis me saame midagi väärtuslikku. Ütleme, et efekti annab erinevate asjade kokkupanek globaalselt.

Skype oli edukas sellepärast, et see ei olnud ainult Eesti, see oli ka Rootsi ja teised, eks. Rahvusvaheline koostöö, mitte ainult Eesti-sisene koostöö. Ärme oleme selles vallas liiga kitsarinnalised.

SVEN SESTER: Riigi roll on peaaeglikult fikseeritud seadusandlusega. Ma arvan, et riik peab tegema maksimaalse pingutuse selleks, et kõigil oleks võrdsed võimalused ja vaba konkurents turul tagatud. Seadusandluse abil peab tekitama riigis olukorra, kus alati kogu majandustegevus ja eraomand oleks õiguslikult kaitstud. Nii on täna olnud ja ka tulevikus peaks nii jätkuma. Peale selle, riigi üks suur roll on tulevikus investeringuid soodustada. Sellega riigi roll ka lõpeb. Me peame tegema kõik endast oleneva, et oleksime [riigina] atraktiivne, ja see on riigi kui seadusandja, nii valitsuse kui ka parlamendi roll.

LIISA OVIIR: Toon veel kolm momenti. See keskkonna jutt ja kõik on oluline ja õige, aga tuleb arvestada, et paratamatult juba geograafiliste ja klimatoloogiliste põhjuste tõttu on mitmeid piirkondi, millel on meiega võrreldes eelised.

Loomulikult, investeringuid tuleb soodustada. Teiseks, kõrghariduse rahastamine tuleb minu arvates ümber vaadata ja panna sinna rohkem ressursse, just reaalsele koostööle majandusega. Kolmandaks, ekspordi tuleb toetada, aga ekspordi toetamine ei tähenda kindlasti majoneesireseptide toetamist, vaid tuleb

luua ekspordiagentuur, kes mõistab uuele turule sisenemise vajadusi. See on eksporditajate sõnul neile sageli kõige suurem küsimus, et neil ei ole seda teadmist, kuidas töötada uuel turul. Vaadates, kui palju Euroopa Liidu raha oleme viimase kümne aasta jooksul laiali jaganud, on tulemus reaalmajanduses väga väike.

ERKI SAVISAAR: Mina paneksin ikkagi rõhu koostööle. Need klasteri näited, mis siin kõlasid, on väga head ja ma loodan, et selliseid tuleb juurde, aga enne klasterini jõudmist on selline sõbralik ja konstruktiivne suhtlemine, et jagatakse kogemusi, sh negatiivseid kogemusi. Kui keegi on näiteks EASi raha eest ostnud endale mingi masina ja see ei vastanud ootustele, siis ta võiks seda kogemust jagada – mida ta ootas, mis siis tuli ja mis edasi sai –, mitte konkurendile kiita, et las otab ka ja las astub ämbrisse. Lihtsalt selline viisakas suhtlus ja küll sealt kasvavad välja suuremad klasterid, kus ühiselt minnakse välisurgete vallutama.

RAIVO PÕLDARU: Lisan kaks asja. Üks on haridus, haridus ja veel kord haridus, sest võib-olla oleks vaja see ümber korraldada juba madalamatest astmetest, mitte üksnes kõrgastmes. Sest praegu langeb väga palju õppureid kutseõppes juba esimeselt kursuselt välja. Tähendab, kas on olnud vale karjäärinõustamine või üldse valed valikud, mida inimesed teevad. Ja mõelda sellele, et tootmine ja elu muutub kiiremini, kui haridus jõuab järele tulla. Aga võib-olla ikkagi tuleks leida hariduses need hoovad, et inimesed hakkaksid juba varakult mõtlema, kelleks nad tahavad saada ja kuidas meie elu näeb välja, et pärast kooli lõpetamist leiaks inimene endale sobiva koha ja elu.

Ja teine moment: rääkisime koostööst klasterite vahel, aga võib-olla peaksid erakonnad ja riigi poliitikud tegema koostööd märksa enam ja pühendama ennast sellele, et meie Eesti riik jätkuks ja jätkuks selliselt, et inimestel oleks siin tööpoolest hea elada.